

Jarosław Charkiewicz

Współczesny stan badań nad prawosławną hagiologią

Elpis 15/27, 129-137

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WSPÓŁCZESNY STAN BADAŃ NAD PRAWOSŁAWNĄ HAGIOLOGIĄ

THE STATE OF THE CONTEMPORARY RESEARCHES ON ORTHODOX HAGIOLOGY

JAROSŁAW CHARKIEWICZ

WARSZAWSKA METROPOLIA PRAWOSŁAWNA, WARSZAWA, JAREK@CERKIEW.PL

Słowa kluczowe: hagiologia, hagiografia, świętość, święci**Keywords:** hagiology, hagiography, holiness, saints

Rozważania o stanie badań nad współczesną hagiologią prawosławną poprzedzić należy próbą definicji tego mało jeszcze znanego w teologii pojęcia. Hagiologia (gr. *hagios* – święty, *logos* – słowo, nauka, wiedza) jest stosunkowo młodym działem teologii, zajmującym się zagadnieniami związanymi ze świętością. Nauka ta prowadzi badania teologiczne oraz historyczno-kościelnych aspektów świętości, czy też „badanie świętości jako objawienia łaski Bożej w świecie, świętych i ich kultu, dróg osiągania świętości”¹. W odróżnieniu od hagiografii, która zajmuje się badaniem żywotów świętych jako utworów religijnych i literackich epoki, w której dzieło powstało, hagiologia koncentruje swą uwagę na samym świętym, typie (czy też kategorii) jego świętości i rozwoju świętości w kolejnych okresach historycznych. Bada także i opracowuje źródła, nie traktując ich jako przeszłe i „martwe”, lecz jako żywe i nadal aktualne dla Kościoła i współczesnego człowieka². Tak jak i hagiografia, hagiologia skupia się również na żywotach świętych, ale poddaje analizie również inne, dotyczące świętości dzieła o charakterze teologicznym³. W sferze zainteresowań hagiologii znajdują się także kalendarze kościelne, martyrologiony, Minejony (Ogólne, Miesięczne i Czytane), synaksariony, księgi liturgiczne, itp. Hagiologia, w przeciwieństwie do hagiografii, jest więc nauką bardziej teoretyczną niż praktyczną, podczas gdy druga z nich skupia się przede wszystkim na badaniach praktycznych. W tym względzie obie nauki uzupełniają się wzajemnie, co tworzy dobrą płaszczyznę do współdziałania teologów z literaturoznawcami⁴.

Ojciec Paweł Florenski, jeszcze przed rewolucją 1917 roku w Rosji, zdefiniował „hagiologię” jako „naukę o świętości”, zaś jej przedmiot opisał słowami: „doświadczalne badanie chrześcijaństwa jako siły życiodajnej”. Tytułował ją też „zakończeniem całej teologii”, „>poznaniem<

wartości całego kościelnego pojmowania życia >według owoców< jego”, a nawet wnioskował o wprowadzenie hagiologii do programów nauczania w szkołach teologicznych, w połączeniu z hagiografią i ascetyką (z wyłączeniem tej ostatniej z teologii pasterskiej)⁵. Sam termin „hagiologia” (choć jeszcze w dużym zakresie tożsamy z hagiografią) na Wschodzie po raz pierwszy w szerokim zakresie użyty został przez biskupa Sergiusza Spasskiego już w latach 70-tych XIX wieku⁶.

Czyniąc na potrzeby niniejszego szkicu duże uogólnienie i używając figur geometrycznych można powiedzieć, że hagiografia i hagiologia stanowią jakby dwa w dużym stopniu pokrywające się ze sobą okręgi, każdy z nich symbolizuje interesujące te dziedziny pola badawcze. Okręgi te w żadnym razie nie są ze sobą tożsame, przy czym okrąg zakresu badań hagiologii jest znacznie bardziej obszerny niż obszar hagiografii⁷.

Przed przejściem do przedstawienia aktualnego stanu badań nad prawosławną hagiologią oraz próbą jego oceny, podkreślić należy, że będąca przedmiotem badań tej nauki świętość jest jednym z najważniejszych pojęć teologicznych, religijnych i religioznawczych. Należy też do kluczowych terminów chrześcijaństwa, w tym prawosławia. Z chrześcijańskiego punktu widzenia świętość stanowi siłę napędową człowieka, nadającą sens jego ziemskiemu życiu. Dla chrześcijan pojęcie świętości nie posiada wyłącznie charakteru czysto teologicznego, a wykracza daleko poza teoretyczne rozważania o nacechowaniu religijnym. Swoje ujęcie i realizację świętość znajduje w praktyce życia człowieka, które powinno być nieustannym – mniej lub bardziej udolnym – naśladowaniem Boga. Wszyscy bowiem ludzie, ochrzczeni w imię Świętej Trójcy, powołani są przez Chrystusa do stawania się świętymi. Świętość nie jest po prostu kategorią etyczną zarezerwowana

wyłącznie dla Boga, lecz nade wszystko jest wolą Bożą wplecioną w naturę człowieka (i całego stworzenia), który wypełniając jego wolę powinien się uświęcać. Świętości nie należy traktować jako swojego rodzaju „świadczenia z paskiem”, czy dyplomu za dobrze przeżyte życie. Świętość jest odpowiedzią człowieka na Boże wezwanie, to rezultat działania łaski Świętego Ducha w historii ludzkości, to doskonałe zjednoczenie z Chrystusem dzięki działaniu łaski Świętego Ducha, duchowe doskonalenie i życie zgodne z Ewangelią.

Pomimo tak ważnej, czy wręcz kluczowej roli świętości w prawosławiu, obecnego stanu badań nad nią nie można uznać za satysfakcjonujący. Chociaż hagiologia posiada znakomitą bazę dla swych badań w postaci tekstów Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu, Tradycji Kościoła – dokumentów Soborów Powszechnych i synodów pierwszych wieków oraz nauk św. Ojców⁸ (posiadającej swoją kontynuację w nauczaniu na temat świętości ascetów żyjących w wiekach późniejszych, aż po czasy współczesne⁹), to ma ona jeszcze przed sobą wiele do zrobienia. Dodatkowym problemem, z którym spotykają się osoby poznające hagiologię prawosławną, są bardzo różne pod względem ilości i jakości poświęcone jej prace, zazwyczaj dotyczące jednego z jej aspektów.

Odwołując się tylko do minionego wieku stwierdzić można, że paradoksalnie świętość w prawosławiu była przedmiotem zainteresowania i naukowych dociekań stosunkowo niewielu polskich teologów i historyków. Niedobór ten w pewnym stopniu, chociaż jak się wydaje nie wystarczającym, rekompensują autorzy zagraniczni. Jednak i tam do nielicznych należą opracowania, w mniej bądź bardziej kompleksowy sposób poświęcone wyłącznie temu zagadnieniu. Zasadniczo badacze koncentrowali się jedynie na przedstawianiu któregoś z fragmentów tej bardzo szerokiej dziedziny, przy czym najczęściej kult świętych jako taki sprowadzany był do hagiografii sensu stricto, tj. żywotów świętych. Stosunkowo duże zainteresowanie badaczy, poza żywotami świętych, budziły jedynie jeszcze dwa inne elementy ściśle z nim związane: cześć oddawana relikwiom świętych oraz ich ikonom.

W tym samym czasie, co należy przyznać z pewnym zażenowaniem, współczesnemu naukowemu piśmiennictwu rzymskokatolickiemu w naszym kraju (by nie wspominać o badaczach zachodnioeuropejskich) problem świętości w odniesieniu do człowieka oraz kultu świętych nie był obcy. W mniejszym lub większym zakresie kwestie te stanowiły przedmiot dociekań naukowych m.in. ks. ks.: Henryka Frosa (+1998), Henryka Misztala, Ireneusza Werbińskiego, Andrzeja Żądło, Zdzisława Kijasa, Marka Starowieyskiego, Arkadiusza Barona czy Jana Szczycha¹⁰. Badania te nawiązują do ogromnego trudu w zakresie

hagiografii krytycznej, podjętego jeszcze w XVII w. przez Bollandystów, którzy od początku skupili się na naukowym podejściu do żywotów świętych i ich analizie krytycznej. Bollandyści posiadają ogromne zasługi na polu badawczym zarówno hagiografii łacińskiej, jak i bizantyjskiej oraz szerzej – wschodniej. Wynikiem ich prac, prowadzonych z różnym natężeniem w różnych okresach, jest 71¹¹ opublikowanych dotychczas tomów żywotów świętych (łac. *Acta Sanctorum*)¹². Z dziedzictwa Bollandystów czerpał obficie m.in. pionier XX-wiecznej zachodniej hagiografii naukowej Hippolyte Delehaye (+1941)¹³, a spośród współczesnych Peter Brown¹⁴ czy Stephen Wilson¹⁵, by pozostać tylko przy nazwiskach najbardziej znanych.

W porównaniu z badaniami prowadzonymi w środowisku rzymskokatolickim, w polskojęzycznym prawosławnym piśmiennictwie naukowym kwestie stanowiące przedmiot zainteresowań hagiologii były do tej pory poruszane tylko sporadycznie. Tematyka ta z zasady stanowiła margines innego rodzaju rozważań, głównie z zakresu dogmatyki, biblistyki i eklezjologii, a w sensie kompleksowości dociekań nie była zasadniczym przedmiotem naukowych zainteresowań polskich teologów czy historyków, badających te kwestie z perspektywy prawosławnej¹⁶.

Dotyczy to teologów publikujących w języku polskim, zarówno tych nieżyjących¹⁷, jak i współczesnych (ks. metropolita Sawa Hrycuniak¹⁸, ks. arcybiskup Jeremiasz Anchimiuk¹⁹, ks. arcybiskup Jakub Kostiuczuk²⁰, ks. biskup Jerzy Pańkowski²¹, ks. ks. Henryk Paprocki, Jerzy Tofiluk, Marek Ławreszuk, Artur Aleksiejuk, czy spośród badaczy świeckich Włodzimierz Wołosiuk oraz Krzysztof Leśniewski²²). Jeśli w swych pracach poruszają oni temat świętości, to zasadniczo stanowi ona margines zasadniczych rozważań. I tak, w pracach z zakresu biblistyki poruszana bywa kwestia świętości Boga, a w pracach poświęconych eklezjologii kwestia świętości Kościoła, jako jego ontologicznej cechy. Jeśli bibliści bądź patrolodzy w ramach dociekań naukowych poruszają kwestię świętości w Biblii, bądź w dziełach Ojców Kościoła, to czynią to również jakby mimochodem, nie traktując jej jako głównego przedmiotu swych zainteresowań. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku liturgistów, którzy kwestii obecności świętych w nabożeństwach nie poświęcają swych artykułów naukowych. Wyjątek stanowi tu aktywności naukowa ks. Henryka Paprockiego. Porównując dorobek polskich badaczy prawosławnych pod względem miejsca poświęconego szeroko pojmowanej hagiologii, stwierdzić należy, że na ich czele znajduje się właśnie ten teolog²³. Pewną wartość w tym względzie zdają się również mieć niektóre prace niżej podpisanego, który prawosławnej hagiografii i hagiologii poświęcił kilka swych publikacji książkowych²⁴ oraz artykułów w czasopismach naukowych²⁵ i popularno-naukowych.

Niewiele więcej uwagi niż teologowie, rozwojowi kultu świętych w Kościele prawosławnym (to również leży w zakresie badań hagiologii), poświęcają piszący po polsku historycy i literaturoznawcy²⁶. Ich zainteresowania koncentrują się zasadniczo na dziejach starożytnych patriarchatów, początkach chrześcijaństwa na ziemiach polskich, czy też na nowożytnej i współczesnej historii Kościoła prawosławnego w naszym kraju. W ich gronie na wyróżnienie zasługuje przede wszystkim praca badawcza prof. Aleksandra Naumowa, slawisty, literaturoznawcy, tłumacza i historyka kultury, od wielu lat zajmującego się badaniami kulturowego obszaru *Slaviae Orthodoxae*²⁷. Spośród innych literaturoznawców wspomnieć należy m.in. o Gieorgim Minczewie czy Agacie Kaweckiej.

W dużo większym zakresie niż to ma miejsce w Polsce, temat świętości i kultu świętych, postrzegany z perspektywy prawosławnej, obecny jest w zagranicznym piśmiennictwie naukowym. Spośród teologów i historyków Kościoła spoza naszego kraju, kwestiami tymi zajmują się głównie badacze rosyjsko-, anglo-, greko- i serbskojęzyczni. Przed przywołaniem ich nazwisk i głównych prac, należy pokrótce wspomnieć nazwiska ich największych poprzedników.

Spośród teologów piszących w języku rosyjskim, jednym z pierwszych, który kwestii kultu świętych w prawosławiu poświęcił więcej miejsca był metropolita Stefan Jaworski (+1722). Podstawy tego kultu wyłożył on w głównym swym dziele pt. „Kamień wiary”²⁸, będącym traktatem polemicznym z protestantami. Pierwsze zwarte koncepcje pojmowania terminu „świętość” w Rosji pojawiły się dopiero w pracach św. Tichona Zadońskiego (+1783)²⁹. Przed tymi hierarchami i po nich niezaprzeczalny wkład w rozwój hagiografii prawosławnej mieli twórcy wielotomowych żywotów świętych stworzonych w języku rosyjskim i greckim, a czerpiący z powstałego jeszcze w X wieku „Synaksarionu” Kościoła Konstantynopolitańskiego. Mowa o następujących autorach: św. Makary – metropolita moskiewski (+1563)³⁰, mnich Agapit Landoson (+po 1664), św. Dymitr Rostowski (+1709)³¹, św. mnich Nikodem Hagioryta (+1809), św. mnich Atanazy z Parios (+1813), św. metropolita Koryntu Makary (Notaras) (+1835), św. arcybiskup Filaret (Gumilewski) (+1866) czy Konstantyn Dukakis (+1896). Naukowe podejście do kwestii kultu świętych w XIX-wiecznym prawosławiu rosyjskim można odnaleźć w pracach z zakresu dogmatyki dwóch metropolitów moskiewskich: Filareta Drozdowa (+1867)³² i Makarego Bułgakowa (+1882)³³.

Ważną rolę w dziejach prawosławnej hagiologii odegrał pod koniec XIX w. wybitny historyk i hagiolog rosyjski, arcybiskup Sergiusz Spasski (+1904)³⁴. Zarówno on, jak i inni historycy przełomu XIX/XX w., jak Wasyl Kluczewski (+1911)³⁵ czy Eugeniusz Gołubiński (+1912)³⁶

zajmowali się przede wszystkim systematyzacją obszernego materiału historycznego. Większość z tych badaczy była nie tyle teologami, co historykami czy literaturoznawcami, dlatego też ich prace w znacznej części dotyczyły historycznych i literackich aspektów kultu świętych, a nie kwestii teologicznych. Na początku XX w., jako pierwszy w Rosji, szeroko zakrojonymi badaniami nad personifikacją świętości w rosyjskiej kulturze prawosławnej zajął się Arseniusz Kadłubowski (+1921), a jego wydana w Warszawie praca poświęcona żywotom świętych³⁷ została zauważona i wzbudziła zainteresowanie wielu innych badaczy.

Rewolucja 1917 r. w Rosji podzieliła rosyjski świat naukowy na pracujących w niesprzyjających warunkach w ojczyźnie oraz badaczy, którzy wyjechali na Zachód. W pierwszej grupie znalazło się co najmniej kilka wybitnych postaci. Rosyjska teologia akademicka tych czasów, reprezentowana przez archim. Sergiusza (Stragorodzkiego)³⁸ – późniejszego patriarchy moskiewskiego (+1944) czy o. Pawła Florenskiego (+1937)³⁹, opierając się na starożytnych tradycjach patrystycznych, termin „świętość” rozpatrywała w łączności z nauką o Królestwie Bożym i uświęceniu człowieka. W tym samym czasie biskup Barnaba (Bielajew) (+1963) głównym traktatem swojego życia (napisanym w latach 1922-1928) uczynił czterotomowe dzieło pt. „Podstawy sztuki świętości”⁴⁰, w którym w oparciu o dzieła św. Ojców przedstawił prawosławny światopogląd. Również w latach 20. XX w. powstało inne ważne dla hagiologii dzieło autorstwa ks. Sergiusza Mansurowa (+1929) pt. „Szkice z historii Kościoła”^{40a}, w którym autor umiejętnie łączy obiektywizm naukowy z podejściem religijnym. Z kolei najważniejsze swoje prace, również w pewnym stopniu dotyczące kwestii świętości i czci oddawanej świętym, jeszcze przed 1917 rokiem napisali żyjący w Rosji Radzieckiej: wybitny teolog św. abp Hilarion Troicki (+1929)⁴¹ oraz liturgista Michaił Skabałanowicz (+1931)⁴².

W latach 20-tych XX w. centrum rosyjskiej teologii prawosławnej, ze względów historycznych, znalazło się za granicą. Tam też powstały fundamentalne prace szeregu autorów, w których również nie zabrakło motywów związanych ze świętością. Na uwagę zasługuje w szczególności działalność naukowa i badawcza: teologa o. Sergiusza Bułgakowa (+1944)⁴³, historyka Georgija Fiedotowa (+1951)⁴⁴, liturgisty archim. Cypriana Kerna (+1960)⁴⁵, eklezjologa Mikołaja Afanasjewa (+1966)⁴⁶, teologów Paula Evdokimova (+1970)⁴⁷ i Włodzimierza Łoskiego⁴⁸ (+1958). Myśli teologiczną tego ostatniego charakteryzuje akcentowanie pneumatologicznego aspektu kwestii świętości. Wśród przedstawicieli rosyjskiej emigracji mieszkających we Francji, a których praca dotyczyła tematyki świętości w sztuce sakralnej, na pierwszy plan wysunęli się w tym czasie dwaj znawcy ikony: Grigorij Krug (+1969) i Leonid

Uspienski (+1983)⁴⁹. Współcześnie ikonografię, w tym dotyczącą świętych, bada we Francji Michael Quenot⁵⁰.

Na szczególną uwagę zasługują również prawosławni duchowni o rosyjskich korzeniach, a publikujący, głównie po angielsku w drugiej połowie XX w. w USA,; patolog i ekumenista Georges Florovsky (+1979)⁵¹, Aleksander Schmemmann (+1983)⁵² i John Meyendorff (+1992)⁵³. „Złotą nicią” świętości przeszyta jest większość z ich kluczowych prac. Podobne skojarzenie można odnieść do dziedzictwa naukowego dwóch innych wybitnych, już nie żyjących, badaczy związanych z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym: o. Aleksandrem Mieniem (+1990)⁵⁴ oraz metropolitą Antonim Bloomem (2003)⁵⁵. Pretekstem do omawiania kwestii świętości dla pierwszego z nich było głównie Pismo Święte, drugi zaś – zamieszkujący w Wielkiej Brytanii – temat ten poruszał wielokrotnie w swych duchowych rozważaniach i homiliach. Świętości człowieka poświęcił też jeden z rozdziałów pierwszego tomu swych „Dzieł”⁵⁶.

Spośród brytyjskich badaczy należy przywołać jeszcze nazwiska choćby dwóch: arcybiskupa Kallistosa (Ware) oraz nieżyjącego już ks. Siergieja Hackela (+2005). Pierwszy jest wybitnym teologiem, służącym w jurysdykcji patriarchy konstantynopolitańskiego, który w swych pracach przy różnych okazjach powraca do kwestii świętości i czci oddawanej świętym⁵⁷. Drugi zajmował się m.in. żywotami świętych prawosławnych⁵⁸ i był redaktorem tomu „The Byzantine Saint”⁵⁹, prezentującego materiały z konferencji, która odbyła się w 1980 r. na Uniwersytecie w Birmingham i miała znaczny wkładem w rozwój bizantyjskiej hagiografii.

Inni najbardziej znani współcześni europejscy teologowie prawosławi spoza obszaru rosyjskojęzycznego, w dziełach których odnajdujemy elementy hagiologiczne to: rumuński dogmatysta i tłumacz dzieł św. Ojców ks. Dumitru Staniloae (+1993)⁶⁰, Francuz Olivier Clément (+2009)⁶¹, Francuz rosyjskiego pochodzenia André Grabar (+1990)⁶², arcybiskup fiński Paweł Olmari (+1987)⁶³. Z bułgarskich opracowań na uwagę zasługuje praca zbiorowa pt. „Agiologia chrześcijańska i wierzenia ludowe”⁶⁴. Duży wkład do prawosławnej hagiologii wnieśli też uczeni greccy, w szczególności: dogmatyk, piszący i publikujący po grecku, francusku i angielsku metropolita Jan Zizulas⁶⁵, w swych pracach podkreślający eklezjalny i eucharystyczny wymiar świętości. Warto też wspomnieć o teologach i profesorach takich jak (w przeszłości wykładający hagiologię w Uniwersytecie w Tesalonikach): Joanis Foundoulis (+2007)⁶⁶, A. Papodopoulos i Dimitrios Tsami⁶⁷, oraz ks. Georgios Tsetsis i Georgios Matzaridis⁶⁸. Tematyka hagiologiczna poruszana jest też w licznych pracach zbiorowych, wśród których na uwagę zasługuje „Świętość – zapomniana wizja”⁶⁹.

Znaczny wkład w rozwój prawosławnej hagiografii mają też dwaj XX-wieczni serbscy święci: teolog, zwany współczesnym Chryzostomem, św. Mikołaj Velimirović (+1956)⁷⁰ oraz dogmatyk i hagiograf św. Justyn Popović (+1979)⁷¹. Wytyczoną przez nich drogą idą: patolog biskup Atanazy Jevtić, często poruszający w swych pracach zagadnienia dotyczące świętości⁷² oraz młody serbski uczeń metropolity Jana Zizulasa biskup Maksym Vasilević⁷³, mieszkający w USA. Na amerykańskim gruncie różnymi aspektami prawosławnej hagiografii zajmują się m.in. Georges Bebis⁷⁴ oraz księża: Stanley Haracas, Thomas Hopko, Anthony Coniaris⁷⁵. Spośród osób świeckich wiodącą rolę odgrywa tam Alice-Mary Talbot – dyrektor studiów bizantologicznych Uniwersytetu Harwarda, autor wielu prac z zakresu bizantyjskiej i mediewistycznej hagiografii oraz redaktor poświęconych temu zagadnieniu tomów pt. „Dumbarton Oaks Papers”⁷⁶.

Spośród współczesnych (tj. działających po II wojnie światowej) badaczy publikujących po rosyjsku, należy przytoczyć nazwiska co najmniej kilku wiodących teologów, historyków i religioznawców, którzy w swych pracach poświęcili mniej lub więcej miejsca świętym i świętości w prawosławiu. Szczególnie należy wyróżnić nazwiska metropolity Hilariona Ałfiejewa⁷⁷ i prof. Aleksego Osipowa⁷⁸. Współcześnie biblijne aspekty świętości m.in. Wiktora Żywowa⁷⁹ i archim. Januarego (Iwlijewa), profesora Sankt Petersburskiej Akademii Teologicznej⁸⁰. Wymierną wartość, w kontekście niniejszej rozprawy, posiadają prace współczesnych rosyjskich ikonologów i ikonografów: mniszki Julii Sokołowej (+1981), Iriny Jazykowej, archim. Rafaela (Karelina)⁸¹. Kwestie ikonograficzne oraz związane z kultem relikwii świętych badają m.in.: Aleksey Lidow⁸² i Irina Szalina⁸³, liturgiczne Wiktor Ałymow⁸⁴, kulturologiczne Iwan Siemienienko-Basin, literaturoznawcze Oleg Tworogow⁸⁵ czy Andrej Winogradow⁸⁶. Ostatni z nich uczestniczył w rosyjskiej redakcji wydania współczesnego wartościowego sześcioletniego „Synaksarionu” autorstwa mnicha Makarego z monasteru Simonopetra na św. Górze Atos, napisanego po francusku i już przełożonego na kilka innych języków⁸⁷. Winogradow dosyć krytycznie ocenił⁸⁸ powstałe niedawno prace z zakresu hagiologii i hagiografii dwóch innych badaczy: Eleny Nikulinej⁸⁹ i Wadima Lourie⁹⁰. Poza nimi świętość jest m.in. przedmiotem badań innych świeckich autorów, szczególnie: Ludmiły Iljuninej⁹¹ i Andreja Zajcewa⁹².

Współcześnie w Rosji pojawiają się też rozprawy naukowe poświęcone pojmowaniu świętości przez znanych świętych: Ignacego Branczaninowa⁹³ czy Tichona Zadońskiego⁹⁴ oraz prace poświęcone prawosławiu, w którym kult świętych zajmuje istotne miejsce⁹⁵. Do tego dochodzą niezliczone wręcz wydania zbiorów żywotów świętych oraz żywotów pojedynczych świętych

Na zakończenie przywołać też należy nazwiska kilku zagranicznych rzymskokatolickich badaczy, którzy w swych pracach niemało miejsca poświęcili obecności świętych w prawosławnym nabożeństwie. Są to: badacz bizantyjskiej hymnografii Egon Wellesz oraz ks. ks. Roberta Taft, Juan Mateos i Miguel Arranz⁹⁶.

Pomimo pozornie niemałej już liczby przełożonych na język polski prac teologicznych autorów zagranicznych, którzy dotyczą kwestii z zakresu hagiologii, stwierdzić należy, iż problemem polskiego czytelnika niezmiennie pozostaje brak przekładów na język polski innych ważnych prac poświęconych stricte świętości i kultowi świętych z perspektywy prawosławnej (wyjątek stanowi tu jedynie wspomniana praca Gierogija Fiedotowa „Święci Rusi”). Z drugiej strony, analizujący kwestie prawosławnego pojmowania świętości i kultu świętych, rodzimy czytelnik spotyka się z problemem fragmentaryczności polskiej prawosławnej literatury w tym zakresie.

W tym miejscu nieco uwagi poświęcić należy perspektywom rozwoju badań nad świętością oraz kultem świętych z perspektywy prawosławnej. O pewnym ożywieniu i zainteresowaniu tymi tematami, głównie w Europie Wschodniej, świadczą organizowane w ostatnich latach konferencje naukowe, poruszające różne związane z nim aspekty. W naszym kraju w 1998 r. Papieska Akademia Teologiczna w Krakowie zorganizowała międzywyznaniowe sympozjum naukowe pod hasłem „Święci a pojednanie Kościołów”⁹⁷, a w kolejnych latach na tej samej uczelni miały miejsce dwie następne konferencje dotyczące świętych (w tym prawosławnych), materiały z których również zostały opublikowane⁹⁸.

W 2003 r. w Moskwie odbyła się duża międzynarodowa konferencja naukowa na temat „Historia i hagiografia Kościoła niepodzielnego”⁹⁹. Pięć lat później w tym samym mieście w ramach XVI Międzynarodowych Bożonarodzeniowych Czytań Oświatowych miała miejsce konferencja „Hagiologia: problemy i zadania”. Swojego rodzaju kontynuacją tego spotkania były trzy kolejne konferencje odbywające się w ramach następnych Bożonarodzeniowych Czytań w latach 2009-2011 pod ogólnym hasłem „Ogłoszenie świętości i kult świętych”¹⁰⁰. Poruszono na nich szereg kwestii z zakresu nie tylko hagiografii, ale i hagiologii.

W 2006 r. w Sofii odbyła się konferencja naukowa na temat „Hagiologia chrześcijańska i wierzenia ludowe”, zorganizowana przez Instytut Literatury Bułgarskiej Akademii Nauk¹⁰¹. Dwa lata później w Wenecji i Padwie zaś miała miejsce konferencja na temat „Świętość tradycji biblijnej i chrześcijańskiej”¹⁰², poświęcona pojmowaniu świętości w różnych tradycjach chrześcijańskich.

Spośród najnowszych odnotować należy zorganizowaną w 2012 r. międzynarodową konferencją na temat

„Hagiografia bizantyjska: tematy, teksty i projekty”¹⁰³, której współorganizatorami był Prawosławny Humanistyczny Uniwersytet św. Tichona w Moskwie i Centrum Badań Humanistycznych Uniwersytetu w Wenecji.

Konferencje te świadczą o powolnym, lecz permanentnym wzroście zainteresowania świata nauki prawosławnej kwestiami świętości i kultu świętych, przy czym – co wymaga szczególnego podkreślenia – nie koncentrują się już one wyłącznie na hagiografii, co stanowiło główny problem minionych lat. O ile wcześniej wśród badaczy w tym zakresie dominowali literaturoznawcy i historycy, to obecnie coraz większą rolę odgrywają teologowie.

Mimo tych pozytywnych sygnałów współcześnie hagiologia prawosławna nie wychodzi jeszcze zbyt pewnie z cienia innych „ważniejszych” dziedzin teologii, które mieszczą w sobie zagadnienia z nią związane. Pewną nadzieję na pozytywne zmiany w tym zakresie można wiązać z pojawieniem się hagiologii jako oddzielnego przedmiotu wykładowego w kilku ośrodkach akademickich: na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Arystotelesowego w Salonikach, w Prawosławnym Instytucie św. Sergiusza w Paryżu¹⁰⁴, od końca XX w. na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu w Belgradzie, a od 2005 r. w Prawosławnym Humanistycznym Uniwersytecie św. Tichona w Moskwie¹⁰⁵. Nadzieją na szybszy rozwój hagiologii w Rosyjskim Kościele Prawosławnym napawa również apel wyrażony w dokumencie końcowym konferencji „Hagiologia: problemy i zadania”, która odbyła się w Moskwie w dniu 8 lutego 2008 r. w ramach XVI Międzynarodowych Bożonarodzeniowych Czytań Oświatowych. Punkt 2 owego dokumentu wzywa do tego, aby „uważać hagiologię i hagiografię za tak niezbędną dyscyplinę naukową w programach wyższych uczelni teologicznych, co historia Kościoła czy teologia dogmatyczna, oraz podjąć kroki na rzecz jej włączenia do programów szkół teologicznych”¹⁰⁶.

Podsumowując powyższe rozważania wypada mieć nadzieję, że również środowisko naukowe polskich teologów prawosławnych w sposób kompleksowy odniesie się do młodej jeszcze, lecz jakże wdzięcznej dziedziny nauk teologicznych, jaką jest hagiologia. Pozwoliłoby to z jednej strony wypełnić lukę istniejącą w tym zakresie, a z drugiej zweryfikować niektóre utarte, nie zawsze prawidłowe poglądy dotyczące świętości czy kultu świętych. Obu tym celom sprzyjałoby też z pewnością wprowadzenie przedmiotu (czy chociażby kilku wykładów w ramach innych dziedzin) zajmującego się nauką o świętości do programu nauczania Prawosławnego Seminarium Duchownego w Warszawie, czy stołecznej Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. Wszystko to stworzyłoby nowe perspektywy badawcze i posłużyło za inspirację do jeszcze szerszych i głębszych niż dotychczas badań nad

Przypisy

- ¹ Andronik (Trubaczow), ihumen, *Agiologija*, „Prawosławna Encyklopedia”, t. I, Moskwa 2000, s. 252.
- ² Ks. Ireneusz Werbiński używa tu terminu „narracja naukowa”, w odróżnieniu od „narracji kronikarskiej”, charakteryzującej hagiografię, patrz: I. Werbiński, ks., *Hagiologia a inne dyscypliny naukowe*, „Studia Nauk Teologicznych PAN”, 2006, nr 1, s. 152.
- ³ W.M. Żywow, *Swjatost'. Kratkij slovar' agiograficznych terminow*, Moskwa 1994, hasło *Agiologija*.
- ⁴ Współcześnie w Kościele rzymskokatolickim obserwuje się znaczny rozdźwięk w tym względzie, który wprowadza się do tego, że żywoty świętych nie są już praktycznie, jak wcześniej, badane z punktu widzenia ich treści teologicznych, lecz jedynie jako dzieła stricte literackie, jeden z wielu gatunków; por. A. Winogradow, *Orientiry swjatosti*, „Żurnal Moskowskoj Patriarchii”, 2012, nr 11, s. 84.
- ⁵ P. Florenski, ks., *Mysli o prepodowanii agiologii i o klasiceskom obrazowanii*, „Bogosłowski wiestnik”, Siergijew Posad 2005-2006, nr 5-6, s. 463-474. Współczesny badacz świętości biskup Maksym Vasilevič do zakresu zainteresowań hagiologii włącza również ikonografię oraz archeologię chrześcijańską, patrz: Biskup Maksym Vasilevič, *Svetost: Bożanska i l'udska. Bogoslovsko-istorijsko istraživahe Svetog, svetosti i svetitel'a u Cerkvi*, Belgrad 2010, s. 13
- ⁶ Por. Arcybiskup Sergiusz (Spasski), *Pohnyj miesiacestow Wostoka*, 2 t., Moskwa 1875-1876; reprint współczesny w trzech tomach.
- ⁷ Rzymskokatolicki autorzy 6-tomowych żywotów świętych „Księga imion i świętych” piszą, że „hagiologia” jest terminem synonimicznym do „hagiografii”, którym posługują się pisarze wschodni, akcentując element kulturowo-religijny żywotów świętych i stawiając go ponad elementem historyczno-literackim, patrz: H. Fros, SJ, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 6: W-Z, Kraków 2007, s. 609. Jest to jednak uproszczenie pojęcia „hagiologia”, podobnie jak stawianie znaku równości pomiędzy hagiologią i hagiografią krytyczną, reprezentowaną przez Bollandystów.
- ⁸ Wspomnieć należy w szczególności nauczanie w tym zakresie świętych: Bazylego Wielkiego, Grzegorza z Nazjanzu, Jana Chryzostoma, Atanazego Wielkiego, Grzegorza z Nyssy, Efrema Syryjczyka, Makarego Egipskiego, Cyryla Jerozolimskiego, Cyryla Aleksandryjskiego, Doroteusza z Gazy, Jana Klimaka, Izaaka Syryjczyka, Maksyma Wyznawcy i Jana Damascyjskiego. Istotnymi dla rozważań na ten temat są też poglądy Tertuliana i Orygenesa, jak też świętych pierwszych wieków związanych z zachodnią częścią Cesarstwa: Ireneusza z Lyonu, Cyprianem z Kartaginy, Hipolitem Rzymskim, Hieronimem ze Strydonu, Janem Kasjanem, Teodoretom z Cyru, Augustynem z Hippony i Grzegorzem Wielkim.
- ⁹ Spośród nich za najważniejsze można uznać poglądy na ten temat: Symeona Nowego Teologa, Grzegorza Palmas, Mikołaja Kabasilasa, Serafina z Sarowa, Teofana Rekluzja (Pustelnika), Ignacego Brianczanonowa, Jana z Kronstadt, Mikołaja Velimiroviča (Serbskiego), Justyna Popoviča, Sylwana Atonity.
- ¹⁰ W tym miejscu wymieniłbym jedynie po jednej, dwóch, najważniejszych pracach każdego z tych autorów, związanych z przedmiotem niniejszej rozprawy: H. Fros SJ, ks., *Pamiętając o mieszkańcach nieba. Kult świętych w dziejach i w liturgii*, Tarnów 1994; H. Fros SJ, ks., *Martyrologium czyli wspomnienia świętych przypadające na poszczególne dni w roku*, Warszawa 1984; H. Misztal, ks., *Ewolucja kryteriów świętości w Kościele Zachodnim*, [w:] *Święci a pojednanie Kościołów. Święci łączy czy dzieli?*, pod red. Z.J. Kijasa OFMConv, Kraków 1998, s. 13-52; I. Werbiński, ks., *Problemy i zadania współczesnej hagiologii*, Toruń 2004; I. Werbiński, ks., *Hagiologia a inne dyscypliny naukowe*, „Studia Nauk Teologicznych PAN”, 2006, nr 1, s. 151-166; A. Żądło ks., *Podstawy teologiczne kultu świętych w Kościele*, „Studia Pastoralne. Rocznik Teologiczny Uniwersytetu Śląskiego”, 2011, nr 7, s. 430-446 (por. A. Żądło ks., *Teologiczne uzasadnienie kultu oddawanego świętym w Kościele*, [w:] *Fundamentalne rzeczywistości liturgii*, red. bp Wacław Józef Świerżawski, Zawichost – Kraków – Sandomierz 2012, s. 351-370); *Święci a pojednanie Kościołów. Święci łączy czy dzieli?*, pod red. Z.J. Kijasa OFMConv, Kraków 1998; *Męczennicy*, oprac., wstęp i wybór tekstów E. Wipszycka i ks. M. Starowieyski, „Ojcowie Żywi”, t. IX, Kraków 1991; ks. A. Baron, *Świętość a ideały człowieka (Ojcowie Apostolscy, Klemens Aleksandryjski, Orygenes). Studium teologiczne na tle modeli filozoficzno-religijnych*, Kraków 2013; J. Szczych, ks., *Święci nas oczekują. Historia i teologiczna treść uroczystości Wszystkich Świętych*, Kraków 2009.
- ¹¹ *Acta Sanctorum*, 71 vols, Paris 1863-1940.
- ¹² F. van Ommeslaeghe, *The „Acta Sanctorum” and Bollandist Methodology*, [w:] *The Byzantine Saint*, ed. S. Hackel, New York 2001, s. 155-163, por. zarys działalności Bollandystów w XX wieku: S. Ashbrook Harvey, *Martyr Passions and Hagiography*, [w:] *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*, Oxford 2008, s. 611-614.
- ¹³ Belgijski jezuita, wybitny członek Bollandystów (od 1912 r. prezes), redaktor Bibliotheca Hagiographica Graeca oraz Analecta Bollandiana. Jego pierwszą i najważniejszą pracą z zakresu hagiografii są *Legendy świętych. Wstęp do hagiografii* (1905, 1906), dotychczas nie posiadające przekładu na język polski. Na temat jego wizji hagiografii patrz: H. Delehay, *La Méthode historique et l'Hagiographie*, „Bulletin de la Classe des Lettres et des Science morales et politiques”, t. XVI/5-7, Bruksela 1930, s. 218-231 oraz R. Kosiński, *Hagiosyne kai eksusia. Konstantynopolitańscy święci mężowie i władza w V wieku po Chr.*, Warszawa 2006, s. 22-23.
- ¹⁴ Urodzony w rodzinie protestanckiej w Irlandii, emerytowany profesor historii na Uniwersytecie Princeton. Jeden z najwybitniejszych historyków późnego antyku zajmujących się m.in. kultem świętych. Jedną z jego znanych prac została wydana w przekładzie na język polski: *Kult świętych. Narodziny i rola w chrześcijaństwie łacińskim*, przeł. J. Partyka, Kraków 2007.
- ¹⁵ Szczególnie ważną wydaje się być następująca jego praca: S. Wilson, *Saints and Their Cults: Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, Cambridge 1985.
- ¹⁶ Kult świętych stanowił bardziej przedmiot zainteresowań literaturoznawców, badających żywoty prawosławnych świętych.
- ¹⁷ W szczególności: ks. metropolita Dionizy Waledyński, ks. Aleksy Nosko i ks. Jerzy Klinger.
- ¹⁸ Odniesienia do świętości Boga, Kościoła oraz człowieka można odnaleźć w jego książkach oraz homiliach: Metropolita Sawa (Hrycuniak), *Chrystus – najwierniejszy przyjaciel człowieka*, Warszawa 2003; Metropolita Sawa (Hrycuniak), *Słowa i propowiadzi*, Warszawa 2004; Metropolita Sawa (Hrycuniak), *Bogosłowije, istorija i żizń Cerkwi*, Warszawa 2008.
- ¹⁹ O uświęcaniu człowieka traktuje praca: J. Anchimiuka, *Aniołów sądzić będziemy. Elementy antropologii i angelologii w I Liście Apostoła Pawła do Koryntian*, Warszawa 1981.
- ²⁰ Patrz np. Arcybiskup Jakub (Kostiuczuk), *Pojęcie świętości a kanonizacja*, „Rocznik Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej”, 2010, Białystok 2011.
- ²¹ Elementy dotyczące świętości Kościoła i człowieka znajdują się głównie w następujących jego pracach: Archimandryta Jerzy (Pańkowski), *W poszukiwaniu zbawienia. Bogactwo i piękno życia duchowego w ascetyczno-teologicznej myśli św. Ignacego Branczaninowa*, Warszawa 2006; Biskup Jerzy (Pańkowski), *Nauka o Cerkwi według św. Hilaryona Troickiego*, „Elpis”, XI (XXII), 19-20 (32-33), 2009, s. 151-166.
- ²² Prof. Leśniewski znany jest głównie jako tłumacz i redaktor prac poświęconych prawosławiu, w tym *Prawosławie. Światło ze Wschodu*, red. K. Leśniewski, Lublin 2009, w której m.in. poruszane są kwestie świętości.
- ²³ Ks. Paprocki w niektórych swoich pracach porusza kwestie podnoszone w niniejszej rozprawie: H. Paprocki, *Ewolucja kryteriów świętości w Kościele Wschodnim*, [w:] *Święci a pojednanie Kościołów. Święci łączy czy dzieli?*, pod red. Z.J. Kijasa OFMConv, Kraków 1998; H. Paprocki, *Misterium Eucharystii. Interpretacja genetyczna liturgii bizantyjskiej*, Kraków 2010; H. Paprocki, ks., *Wspomnienie Matki Bożej i świętych w anaforach wschodnich*, „Elpis”, 2011, XIV (XXV), 23-24(36-37), s. 251-266; H. Paprocki, ks., *Prawosławna koncepcja człowieka* [dostępny w Internecie]. Ponadto jest on autorem szeregu przekładów na język polski prac poruszających to zagadnienie, o których będzie jeszcze mowa.
- ²⁴ J. Charkiewicz, *Apostołowie. Mały leksykon hagiograficzno-ikonograficzny*, Warszawa 2009; J. Charkiewicz, *Relikwie świętych w prawosławiu*, Warszawa 2010; J. Charkiewicz, *Zarys hagiografii prawosławnej*, Warszawa 2011, J. Charkiewicz, *Ikonografia świętych w prawosławiu*, Warszawa 2012.
- ²⁵ J. Charkiewicz, *Typologia świętych w Kościele prawosławnym: próba systematyki*, „Elpis”, 2009, XI (XXII), 19-20 (32-33), s. 323-380; J. Charkiewicz, *O różnych znaczeniach terminu „błogosławiony” w prawosławnej hagiografii*, „Rocznik Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej”, 2009, Białystok 2010, ss. 27-34; J. Charkiewicz, *Kult świętych w Prawosławiu*, „Elpis”, 2010, XII (XXIII), 21-22 (34-35), s. 109-162; J. Charkiewicz, *O ikonografii świętych w Prawosławiu*, „Elpis”, 2010, XII (XXIII),

- 21-22 (34-35), s. 245-290; J. Charkiewicz, *O znaczeniu modlitw do świętych w Prawosławiu*, „Cerkiewny Wiestnik” 2010, nr 4, s. 12-17; J. Charkiewicz, *Ojcowie Kościoła o świętości i świętych*, „Cerkiewny Wiestnik” 2011, nr 2, s. 24-38; J. Charkiewicz, *Święci w kalendarzowej praktyce liturgicznej Kościoła prawosławnego*, „Elpis”, 2011, XIII (XXIV), 23-24 (36-37), s. 205-226; J. Charkiewicz, *Hymnografia świętych w prawosławiu*, cz. I, „Rocznik Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej”, 2011, Białystok 2012, s. 66-75; J. Charkiewicz, *Hymnografia świętych w prawosławiu*, cz. II, „Rocznik Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej”, 2012, Białystok 2013, s. 116-127; J. Charkiewicz, *Różnorodność świętych*, „Cerkiewny Wiestnik” 2012, nr 1, s. 19-27; J. Charkiewicz, *O wspomnianiu świętych podczas proskomidii*, „Elpis”, 2012, XIV (XXV), 25-26 (38-39), s. 155-193; J. Charkiewicz, *Wezwanie członków Kościoła do świętości*, „Cerkiewny Wiestnik” 2012, nr 3, s. 15-22.
- ²⁶ Wspomnieć należy w szczególności następujące nazwiska: Antoni Mironowicz, Stefan Dudra, ks. Marian Bendza, ks. Anatol Szymaniuk, ks. Doroteusz Sawicki.
- ²⁷ Spośród jego licznych prac zauważyć należy następujące: *Pasterze wierznych Słowian. Święci Cyryl i Metodyj*, wybór, tłumaczenie, opracowanie A. Naumow, Kraków 1985; A. Naumow, *Święci łączą czy dzielą? Perspektywa prawosławna*, [w:] *Święci a pojednanie Kościołów. Święci łączą czy dzielą?*, red. Z. J. Kijas, Kraków 1998, s. 75-81, 103-104; A. Naumow, *Prawosławni święci I Rzeczypospolitej*, [w:] *Święci w kulturze i duchowości dawnej i współczesnej Europy*, red. W. Stępiak-Minczewa, Z. J. Kijas, Kraków 1999, s. 21-29. A. Naumow był m.in. promotorem rozprawy doktorskiej Izabeli Anny Lis-Wielgosz na temat „Święci w kulturze duchowej i ideologii Słowian prawosławnych w średniowieczu (do XV w.)”.
- ²⁸ Metropolita riaziański i muromski Stefan Jaworski, *Kamień wiary: prawosławnym Cerkwie swjatyje synom na utwierdzenie i duchowoje sozidanie. Pretykajuszmysia że o kamień pretykanija soblazna na wostanije i isprawlenie*, Sankt Petersburg 1728. W książce tej, która ukazał się już po śmierci autora, znajdują się rozdziały dotyczące kultu Matki Bożej i świętych, i kultu ikon i relikwii.
- ²⁹ P.L. Sołowjew, *Swjatitel' Fieofan Zatwornik o swjatosti i swjatyh, atestiacionnaja rabota*, Moskwa 2008 (wydruk w posiadaniu autora).
- ³⁰ Chronologicznie rzecz biorąc wyprzedził on swą pracę Bollandystów, jakkolwiek w kwestii podejścia krytycznego do żywotów świętych z pewnością im ustępuje.
- ³¹ Cztery tomy, obejmujące 3 z 12 miesięcy, jego „Żywotów świętych” zostały wydane w polskim przekładzie w latach 1996-2002 przez Prawosławną Diecezję Lubelsko-Chełmską (pod red. K. Leśniewskiego).
- ³² Myśli związane ze świętością Boga, Kościoła i człowieka zawarł on w pracy: Metropolita Filaret (Drozdow), *Christianskij katechizis Prawosławnyja kafoliczeskija wostocznyja greko-rossijskoj cerkwi*, Sankt Petersburg 1823. W 2004 r. Rosyjski Kościół Prawosławny zaliczył metropolitę Filareta do grona świętych.
- ³³ Podstawowa praca tego autora z zakresu dogmatyki to: Metropolita Makary (Bułgakow), *Prawosławno-dogmatyczne bogosłowije*, 2 t., Sankt Petersburg 1895.
- ³⁴ Do dziś badacze podkreślają dużą wartość jego kluczowego dzieła: Arcybiskup Sergiusz (Spasski), *Polnyj miesiacesłow Wostoka*, 2 t., Moskwa 1875-1876; reprint współczesny w trzech tomach.
- ³⁵ Wasyl Kluczewski, w dużej mierze bazując na pracach Bollandystów, zapoczątkował naukowe badania żywotów świętych w Rosji, w szczególności swoją fundamentalną pracą: W.O. Kluczewskim *Drewnieruskije žitija swjatyh kak istoričeskij istocznik*, Moskwa 1871.
- ³⁶ Z punktu widzenia hagiologii i hagiografii kluczowe znaczenie ma jego monumentalne dzieło: E. Golubinski, *Istorijska kanoniacii swjatyh w Russkoj cerkwi*, Moskwa 1903.
- ³⁷ A. Kadłubowski, *Oczerki po istorii drewnierusskoj literatury žytij swjatyh*, Warszawa 1902.
- ³⁸ Kwestię świętości człowieka poruszył on m.in. w swojej pracy z zakresu soteriologii: Sergiusz (Stragorodzki), archim., *Prawosławnoje uczenie o spasienii*, Siergijew Posad 1895.
- ³⁹ W polskim przekładzie ukazały się trzy jego prace, posiadające związek z zagadnieniami świętości i kultu świętych: P. Florenski, *Ikonoostas*, przeł. Z. Podgórzec, Warszawa 1984 (wydanie II: P. Florenski, *Ikonoostas i inne szkice*, przeł. Z. Podgórzec, wprw. ks. H. Paprocki, Białystok 1997); P. Florenski, ks., *Sól ziemi*, przeł. ks. H. Paprocki, Białystok 1996 oraz P. Florenski, *Filar i podpora prawdy*, przeł. J. Chmielewski, Warszawa 2009.
- ⁴⁰ Biskup Barnaba (Bielajew), *Osnovy iskusstwa swiatosti*, Niżny Nowogród 1995-1998.
- ^{40a} Sergiusz Mansurow, ks., *Oczerki iz istorii Cerkwi*, Klin 2002. Pracę tę, powstałą jeszcze w latach 20. XX w. wydano po raz pierwszy w latach 1971-1972 w czasopiśmie „Bogosłowskije Trudy”.
- ⁴¹ Jego najważniejszą pracą z zakresu dogmatyki jest: Arcybiskup Hilarijon (Troickij), *Oczerki iz istorii dogmata o Cerkwi*, Moskwa 1997.
- ⁴² W 1912 r. napisał on swoje najważniejsze dzieło „Wyjaśnienie Typikonu”, w którym porusza również szereg zagadnień związanych ze świętymi; patrz. M. Skaballałowicz, *Tolkowij Tipikon. Objasnitiel'noje izloženie Tipokona s istoričeskim wwiedienijem*, Moskwa 2004.
- ⁴³ Różne aspekty hagiologii poruszane są w szczególności w jego klasycznej pracy: S. Bułgakow, ks., *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła prawosławnego*, przeł. ks. H. Paprocki, Białystok – Warszawa 1992. Ponadto wymienić warto również inne jego dwie prace wydane po polsku: S. Bułgakow, ks., *Święci Piotr i Jan. Dwaj pierwsi z apostołów*, przeł. ks. H. Paprocki, Białystok 2005, S. Bułgakow, ks., *Ikona i kult ikony*, tłum. i oprac. ks. H. Paprocki, Bydgoszcz 2002.
- ⁴⁴ Na język polski przetłumaczona została tylko jedna jego książka, napisana w 1931 r., za to kluczowa z punktu widzenia hagiologii: G. Fiedotow, *Święci Rusi*, przeł. ks. H. Paprocki, Białystok – Bydgoszcz 2002. Fiedotow jest autorem określania integralnych formuł typów ruskiej świętości. Jego naśladowcą był nieco później katolicki zakonnik o. Jan Kologriwow (+1955): Jan (Kologriwow), hieronimich, *Oczerki po istorii russkoj swjatosti*, Bruksela 1961.
- ⁴⁵ W polskim przekładzie nie jest dostępna żadna z jego książek. Dla hagiologii najbardziej cenne jest jego fundamentalne dzieło: C. Kern, archim., *Eucharystia*, Paryż 1947, oraz C. Kern, *Liturgika. Gimnografija i eortologija*, Moskwa 2000.
- ⁴⁶ Eklezjologia Afanasjewa, w tym dotycząca kwestii świętości Kościoła, została przedstawiona w jego jedynej pracy przetłumaczonej na język polski: M. Afanasjew, ks., *Kościół Ducha Świętego*, przeł. ks. H. Paprocki, Białystok 2002.
- ⁴⁷ Na język polski przełożono dotychczas stosunkowo dużo jego prac, w tym najważniejszą: P. Evdokimov, *Prawosławie*, przeł. ks. J. Klinger, Warszawa 1986. Pewne treści związane z hagiologią znajdują się też w innych jego publikacjach: P. Evdokimov, *Poznanie Boga w tradycji wschodniej. Patrystyka, liturgia, ikonografia*, przeł. A. Liduchowska, Kraków 1996; P. Evdokimov, *Stuka ikony. Teologia piękna*, tłum. M. Żurowska, Warszawa 1999; P. Evdokimov, *Szalona miłość Boga*, przeł. M. Kowalska, Białystok 2001 oraz P. Evdokimov, *Sakrament Miłości. Tajemnica małżeństwa w świetle tradycji prawosławnej*, przeł. M. Żurowska, Białystok 2007.
- ⁴⁸ Duże znaczenie posiadają szczególnie dwie jego prace, które dostępne są już w polskim przekładzie: W. Łoski, *Teologia dogmatyczna*, przeł. ks. H. Paprocki, Białystok 2000; W. N. Łoski, *Teologia mistyczna Kościoła Wschodniego*, przekł. I. Brzeska, Kraków 2007.
- ⁴⁹ Na język polski przetłumaczono najważniejsze prace tych autorów: Ojciec Grigorij Krug, *Myśli o ikonie*, tłum. R. Mazurkiewicz, Białystok 1991; L. Uspienki, *Teologia ikony*, tłum. M. Żurowska, Poznań 1993.
- ⁵⁰ Patrz: M. Quenot, *Ikona. Okno ku wieczności*, tłum. ks. H. Paprocki, Białystok 1997; M. Quenot, *Zmartwychwstanie i ikona*, tłum. ks. H. Paprocki, Białystok 2001; M. Quenot, *Ikona i kosmos. Inne spojrzenie na dzieło stworzenia*, przekł. H. Paprocki, Białystok 2007.
- ⁵¹ U podstaw jego teologii leżała idea „syntezy neopatrystycznej”, rozumianej jako twórczy, z uwzględnieniem współczesnych osiągnięć filozofii, powrót do tradycji św. Ojców Kościoła niepodzielonego (hasło „Naprzód – do Ojców”). Dotychczas na język polski nie przełożono żadnej z jego prac.
- ⁵² Kwestie związane z hagiologią można odnaleźć w kilku jego pracach wydanych w polskim przekładzie: A. Schmemann o., *Symbol Wiary*, przeł. J. Charkiewicz, wyd. I, Białystok 1996; wyd. 2, Warszawa 2009; A. Schmemann, ks., *Eucharystia – Misterium Królestwa*, przeł. A. Turczyński, Białystok 1997; A. Schmemann, ks., *Droga prawosławia w historii*, przekł. ks. H. Paprocki, Białystok 2001.
- ⁵³ W przekładzie na język polski ukazało się kilka jego książek, z których, z punktu widzenia hagiologii, największą wartość posiada: J. Meyendorff, ks., *Święty Grzegorz Palamas i duchowość prawosławna*, przeł. K. Leśniewski, Lublin 2005.
- ⁵⁴ W polskim przekładzie dostępnych jest kilka jego prac. W kontekście hagiologii na uwagę zasługują głównie: A. Mień, *Sakrament. słowo, obrzęd*, przeł. Z. Podgórzec, Łuków 1992; A. Mień, *Wprowadzenie do modlitwy*, przeł. O. Koszutska, Kraków 1994; A. Mień, *Syn człowieczy*, przeł. E. Smykowska, wstęp ks. H. Paprocki, Warszawa 1994.

- ⁵⁵ W przekładzie na język polski ukazała się tylko jedna jego praca: Arcybiskup Antoni Bloom, *Odwaga modlitwy*, przeł. E. Wolicka, wyd. I, Poznań 1987. W swych rozważaniach autor uwzględnił również jeden opublikowany po polsku jego artykuł: Metropolita Antoni (Bloom), *O świętości*, tłum. Ała Matreńczyk, „Przegląd Prawosławny”, 2004, nr 6, s. 2.
- ⁵⁶ Metropolita Antoni (Bloom), *Trudy*, Moskwa 2002; por. Metropolita Antoni (Bloom), *Swjatost' „Christianos”*, 1998, nr 7, s. 17-34.
- ⁵⁷ Nawiązania do tematu rozprawy znajdują się w jego licznych pracach, w tym przetłumaczonych na język polski, a w szczególności: K. Ware, *Prawosławna droga*, przeł. s. Nicolaia, Białystok 1999; Biskup Kallistos Ware, *Królestwo wnętrza*, przeł. ks. W. Misijuk, Lublin 2003; K. Ware, *Kościół prawosławny*, przeł. ks. W. Misijuk, Białystok 2002.
- ⁵⁸ W języku polskim ukazała się tylko jedna jego praca, poświęcona prawosławnej świętej Marii Skobcowej: S. Henkel, *Matka Maria (1891-1945)*, przeł. ks. H. Paprocki, Białystok 2008.
- ⁵⁹ *The Byzantine Saint*, ed. S. Hackel, New York 2001.
- ⁶⁰ Polski przekład: D. Staniłoa, *Modlitwa i świętość*, przeł. M. Bielawski, Kraków 1994.
- ⁶¹ Polski przekład: O. Clément, *Boski kosmos*, tłum. P. Mikulska, Kraków 2009.
- ⁶² Przedmiotem jego zainteresowań była przede wszystkim sztuka wczesnochrześcijańska i bizantyjska, patrz np.: A. Grabar, *Martyrium, recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Paryż 1946.
- ⁶³ Cały szereg myśli związanych z świętością i świętymi zawiera praca jego autorstwa: Arcybiskup Paweł, *Nasza wiara*, przeł. A. Kempfi, Warszawa 2010.
- ⁶⁴ *Christjanska agiologija i narodni wjarwanja*, red. E. Kocewa, A. Miltenowa, E. Tomowa, R. Stankowa, Sofia 2008.
- ⁶⁵ Patrz np. Metropolitan John Zizoulas, *Eucharist, Bishop, Church: The Unity of the Church in the Divine Eucharist and the Bishop During the First Three Centuries*, Brookline 2001.
- ⁶⁶ J.M. Foundouli, *Lesbiotika agiologika meletimata A*, Mitylena 1997; J.M. Foundouli, *Lesbiotika agiologika meletimata B*, Mitylena 2002.
- ⁶⁷ Obaj wydali podręczniki do hagiologii: A. Papadopoulos, *Agiologia*, Tesaloniki 1985; D. G. Tsami, *Agiologia*, Tesaloniki 1991. Wcześniej krótki podręcznik do hagiologii napisał Dimitrios Rizos: D. Rizos, *Agiologia*, Florina 1985.
- ⁶⁸ G.I. Mantzaridis, *Przebóstwienie człowieka. Nauka świętego Grzegorza Palamas w świetle tradycji prawosławnej*, przekł. I. Czaczkowska, Lublin 1997.
- ⁶⁹ *Agiotita – Ena lismonimeno orama* (praca zbiorowa), Ateny 2001.
- ⁷⁰ Autor licznych prac, głównie w języku serbskich i angielskim, w tym katechizmu o interesującym tytule *The Faith of the Saints* (1949). W języku polskim ukazały się jego dwie obszerne prace, w których pojawiają się akcenty związane z świętością: Arcybiskup Nikołaj Serbski (Wielimirowicz), *Homilie*, przeł. A. Bień, Hajnówka 2008 oraz Św. Mikołaj Serbski, *Listy misjonarskie*, przekł. K. Tur, V. Stamenković, Hajnówka 2012.
- ⁷¹ Św. Justyn Popowić, *Sobranije tworenij prepodobnogo Iustina (Popowicia). Dogmatika Prawosławnej Cerkwi*, 3 t. Moskwa 2006. Św. Justyn Popowić, *Filosojskie propasti... Archimandryta Justyn (Popowić), Czo takje swjatost' i zacem prawoslawnemu christianinu czitat' „Żytija swjatyh”* – wprowadzenie do opracowanych przez niego w lata 1972-1977 dwunastotomowych żywotów świętych [obie prace dostępne w Internecie].
- ⁷² Patrz np. A. Jevtic, *O swetosti i odgovornosti*, [w:] *Živo Predańe u Cerkwi*, Vrnjačka Banja 1998, s. 378-393.
- ⁷³ Różnym aspektem świętości poświęcił on swoją pracę: Biskup Maksym Vasilević, *Svetost: Božanska i l'udska. Bogoslovsko-istorijsko istraživanje Svetog, svetosti i svetitel'a u Cerkvi*, Belgrad 2010. Jeden z rozdziałów tej książki ukazał się w polskim tłumaczeniu: Biskup Maksym Vasilević, *>Communio in sacris </i> lub *>communio sanctorum<*, przeł. J. Kupryjaniuk, „Cerkiewny Wiestnik”, 2013, nr 1, s. 3-8. Inna jego praca z licznymi akcentami dotyczącymi świętości to: Bishop Maxim Vasiljevic, *Orthodoxy, Truth, Holiness. Studium In Theological Ontology and Epistemology*, ed. by D. Mackay, Alhambra 2011.*
- ⁷⁴ Po polsku patrz: G.S. Bebis, *Święci Kościoła*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, pod red. K. Leśniewskiego i J. Leśniewskiej, Lublin 1999, s. 125-132.
- ⁷⁵ Por. w szczególności: A.M. Coniaris, *Introducing The Orthodox Church. Its Faith and Life*, Minneapolis 1982; A.M. Coniaris, *What we Believe about the Saints* [dostępny w Internecie].
- ⁷⁶ Por. <http://www.hup.harvard.edu/results-list.php?author=10093> [dostęp 21.12.2012].
- ⁷⁷ Nieocenionymi kompendiami wiedzy, dotykającymi kwestii świętości, są jego prace: Biskup Hilarion (Ałfiejew), *Prawosławie*, t. 1, Moskwa 2008, Arcybiskup Hilarion (Ałfiejew), *Prawosławie* t. 2, Moskwa 2009, oraz jedyna książka przetłumaczona na język polski: Ihumen Hilarion (Ałfiejew), *Misterium wiary. Wprowadzenie do prawosławnej teologii dogmatycznej*, tłum. J. Charkiewicz, Warszawa 2009.
- ⁷⁸ W polskim przekładzie ukazał się jedna jego obszerna praca, w której znajduje się rozdział poświęcony świętości w prawosławiu: A. Osipow, *Droga rozumu w poszukiwaniu prawdy*, przeł. ks. H. Paprocki, Warszawa 2011. Ponadto, w języku oryginału autor ten porusza zagadnienia związane ze świętością człowieka m.in. w pracach: A. Osipow, *Swiatost' człowieka w prawosławno tradicii*, [w:] *Prawosławnoje uczenie o czelowiekie*, Moskwa-Klin 2004 oraz A.I. Osipow, *Stat' swjatym*, Moskwa 2010, jak też licznych wykładach publicznych.
- ⁷⁹ Dużą wartość poznawczą posiada jego słownik: W.M. Żywow, *Swjatost' (kratijj słowar agiograficzeskich terminow)*, Moskwa 1994.
- ⁸⁰ January (Iwlijew), prof.-archim., *Biblijskij wzgljad na swjatost' Boga i swjatost' ludiej* – referat wygłoszony podczas konferencji „Kanonizacja i kult świętych”, która odbyła się w Moskwie 25 stycznia 2011 r. (wydruk w posiadaniu autora).
- ⁸¹ Mniszka Julianna (M.N. Sokołowa), *Trud ikonopisca*, Siergiejow Posad 1998; I. Jazykowa, *Świat ikony*, t. ks. H. Paprocki, Warszawa 1998; I. Jazykowa, *Oto czynię wszystko nowe. Ikona w XX wieku*, przeł. ks. H. Paprocki, Warszawa 2011. Rafał (Karelin) archim., *O jazykie prawosławnoji ikony*, [w:] *Prawosławna ikona, kanon i stil' . K bogoslužbenomu rassmotreniju obraza*, sost. A. Strizew, Moskwa 1998.
- ⁸² M.in. *Ikonostas. Proischozhdienije – razwitije – simwolika*, red. A. Lidow, Moskwa 2000, *Wostocznokhristianskie relikwii*, red. A.M. Lidow, Moskwa 2003; *Relikwii w Wizantii i DREWNIJ Rusi. Pismiennyje istoczniki*, red. A.M. Lidow, Moskwa 2006.
- ⁸³ M.in. I.A. Szalina, *Relikwii w wostocznokhristianskoj ikonografii*, Moskwa 2005.
- ⁸⁴ W. Ałymow, *Lekcii po istoriczeskoj liturgikie* [dostępny w Internecie].
- ⁸⁵ W sferze jego zainteresowań leży głównie literatura staroruska, w tym żywoty świętych.
- ⁸⁶ W ostatnim czasie w centralnym periodyku Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej opublikowana została rozmowa z nim pod tytułem „Punkty orientacyjne świętości”: A. Winogradow, *Orientiry swjatosti*, „Żurnal Moskowskoj Patriarchii”, 2012, nr 11, s. 82-87.
- ⁸⁷ *Sinaksar. Żytija swjatyh Prawosławnoji Cerkwi*, sost. ijeromonach Makarij Simonopetskij, t. 1-6, Moskwa 2011.
- ⁸⁸ A. Winogradow, *Dwa otieczestwiennych wwidienija w agiologiju*, <http://www.bogoslov.ru/text/902501.html> [dostęp 10.11.2012]
- ⁸⁹ E. Nikulina, *Agiologija. Kurs lekcij*, Moskwa 2009.
- ⁹⁰ W.M. Lourié, *Wwidienije w kriticzeskiju agiografiju*, Sankt Petersburg 2009.
- ⁹¹ L. Iljunina, *O swjatosti*, Moskwa 2003.
- ⁹² A. Zajcew, *Żytija swjatyh. Pitiewoditiel'*, Moskwa 2008.
- ⁹³ Agafodor (Markiewicz), hieromnich, *Ponimanie swjatosti po twoeniam jep. Ignatija (Brianczaninowa)*, <http://www.bogoslov.ru/biblio/text/240506/index.html> [dostęp 19.12.2012].
- ⁹⁴ P.L. Sołowjew, *Swjatitiel' Fieofan Zatwornik o swjatosti i swjatyh, atestiacionnaja rabota*, Moskwa 2008 (wydruk w posiadaniu autora).
- ⁹⁵ Np. K.E. Skurat, *Swjatoje Prawosławie*, Jachroma 2012.
- ⁹⁶ Spośród wydanych po polsku i rosyjsku na szczególną uwagę zasługują następujące ich prace: E. Wellesz, *Historia muzyki i hymnografii bizantyjskiej*, przeł. M. Kaziński, Kraków 2006; R.F. Taft, *Statji*, t. I, *Liturgika*, Omsk 2010; R.F. Taft, *Statji*, t. II, *Liturgika*, Omsk 2011; J. Mateos, *Razwitije wiznatijskoj liturgii*, Kijów 2009 oraz M. Arranz, *Jewcharistija Wostoka i Zapada*, Moskwa 1999.
- ⁹⁷ *Święci a pojednanie Kościołów. Święci łączą czy dzielą?*, pod red. Z.J. Kijasa OFMConv, Kraków 1998.
- ⁹⁸ *Święci i świętość u korzeni tworzenia się kultury narodów słowiańskich*, cz. 1-2, red. Wanda Stępiak-Minczewska, Zdzisław J. Kijasa OFMConv., Kraków 2000.
- ⁹⁹ <http://www.sedmitza.ru/text/396966.html> [dostęp 19.12.2012].
- ¹⁰⁰ W kolejnych latach w ramach „Czytań” takich konferencji już nie organizowano.
- ¹⁰¹ <http://www.patriarchia.ru/db/text/154232.html> [dostęp 19.12.2012].
- ¹⁰² <http://bible-mda.ru/events/2008-06-06/20080606-venice.html> [dostęp 19.12.2012].

PODSTAWOWA BIBLIOGRAFIA

- Ihumen Hilarion (Ałfiejew), *Misterium wiary. Wprowadzenie do prawosławnej teologii dogmatycznej*, tłum. J. Charkiewicz, Warszawa 2009.
- Biskup Hilarion (Ałfiejew), *Prawosławie*, t. 1, Moskwa 2008.
- Arcybiskup Hilarion (Ałfiejew), *Prawosławie* t. 2, Moskwa 2009.
- G. Fiedotow, *Święci Rusi*, przeł. ks. H. Paprocki, Białystok – Bydgoszcz 2002.
- P. Florenski, ks., *Mysli o prepodowanii agiologii i o klasycznym obrazowaniu*, „Bogosłowski wiestnik”, Siergijew Posad 2005-2006, nr 5-6.
- L. Iljunina, *O swjatosti*, Moskwa 2003.
- A. Jevtić, *O swetosti i odgovornosti*, [w:] *Žiwo Predańe u Cerkwi*, Vrnjačka Banja 1998.
- W.M. Lourié, *Wwiedienije w kriticzeskuju agiografiju*, Sankt Petersburg 2009.
- E. Nikulina, *Agiologija. Kurs lekcij*, Moskwa 2009.
- A. Papadopoulos, *Agiologia*, Tesaloniki 1985
- K.E. Skurat, *Swjatoje Prawosławie*, Jachroma 2012.
- Arcybiskup Sergiusz (Spasski), *Połnyj miesiacesłow Wostoka*, 2 t., Moskwa 1875-1876.
- Święci a pojednanie Kościołów. Święci łączy czy dzieli?*, pod red. Z.J. Kijasa OFMConv, Kraków 1998.
- Andronik (Trubaczow), ihumen, *Agiologija*, „Prawosławnaja Encykłopedija”, t. I, Moskwa 2000.
- D.G. Tsami, *Agiologia*, Tesaloniki 1991.
- Biskup Maksym Vasilević, *Svetost: Bożanska i l'udska. Bogoslovsko-istorijsko istražiwańe Svetog, svetosti i svetite-l'a u Cerkwi*, Belgrad 2010.
- I. Werbiński, ks., *Hagiologia a inne dyscypliny naukowe*, „Studia Nauk Teologicznych PAN”, 2006, nr 1.
- I. Werbiński, ks., *Problemy i zadania współczesnej hagiologii*, Toruń 2004.
- S. Wilson, *Saints and Their Cults: Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, Cambridge 1985.
- W.M. Żywow, *Swjatost' (kratkij słowar agiograficzeskich terminow)*, Moskwa 1994.

Jarosław Charkiewicz

The state of the contemporary researches on Orthodox hagiology

Summary

Hagiology is relatively young branch of theology. It deals with issues related to the study of holiness from theological perspective.

The modern state of research on Orthodox hagiology in Poland is not advanced. The study on holiness in our country essentially boils down to the issues connected to the lives of saints. Therefore it is usually limited to the hagiography and is conducted more from literately than theological perspective. A bit more advanced study in the field of Orthodox hagiology than in Poland can be observed abroad. The researches in this area deal mainly by a few Russians, Greeks and Serbs. Some hope for the development of Orthodox hagiology can be associated with organized more frequently, mainly in Russia, in the beginning of this century, scientific conference on this subject. Favorable, although slow, changes can be seen also in the curricula of some universities of theology, where the subject named “hagiology” appeared recently.

Rozmiar artykułu: 1,3 arkusza wydawniczego